

LÜGAZ VE MUAMMA KARŞILAŞTIRMASI VE TÜRÜN KURAL DIŞI ÖRNEKLERİ
Lügaz - Puzzle And Complex Puzzle Comparison And The Irregularities Of The Kind

Haluk GÖKALP¹
Emin ŞENGÜL²

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, hgokalp@cu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0607-0937

² Doktora öğrencisi, Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, ibrinsak@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5144-9789

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 07.07.2021
Kabul/Accepted: 26.10.2021

DOI:10.20322/littera.964142

Anahtar Kelimeler

Lügaz, muamma, lügaz-güne, muamma-güne, bilmece.

Keywords

Puzzle, complex puzzle, puzzle like, complex puzzle like, enigma.

ÖZ

Klasik Türk edebiyatı her ne kadar kuralcı, kesin sınırları olan bir edebiyat gibi görünse de bazı nazım türlerinin sınırlarını kesin olarak belirlemek için detaylı incelemeler yapmak gerekmektedir. Lügaz da söz konusu nazım türlerinden biridir. Lügazın sınırlarının kesin olarak çizilmesini zorlaştıran çeşitli etkenler vardır. Bunlardan biri lügazın muamma ile benzer özellikleridir. Diğeri ise şairlerin keyfi tasarruflarda bulunarak her iki türe de sıra dışı özellikler kazandırmalarıdır. Benzerlikler ve keyfi tasarruflar sonucunda “muammâ-güne lügaz” ya da “muammâ be-tarîk-i lügaz” olarak adlandırılan bilmecece ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada lügazın tanımı yapıp lügaz ve muamma arasında kesin sınırlar çizilmeye çalışılmıştır. Bunun için kaynaklardaki lügaz ve muamma tanımlarından yola çıkılarak sorular belirlenmiştir. Daha sonra da bu sorular ışığında iki türün karşılaştırılması yapılmıştır. Karşılaştırmalardan elde edilen veriler, divanlardan tespit edilen lügaz ve muammalarla örneklendirilmiş ve bu iki tür arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmiştir. Tespit edilen farklılıklardan yola çıkılarak iki türü birbirinden ayıran ölçütler belirlenmiştir. Belirlenen ölçütlere göre muamma ve lügazı birbirinden ayırıp “muammâ-güne lügaz” ya da “muammâ be-tarîk-i lügaz” olarak adlandırılan şiirlerin özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

However prescriptive classical Turkish literature looks and is a literature having strict division, to strictly determine the limitations of some kinds of poetry, it is necessary to do some detailed studies. Lügaz -a puzzle- is one of those kinds of poetry. There are some factors making it difficult to precisely draw the limits of the Lügaz. One of them is the similar characteristics of Muamma -complex puzzle to Lügaz- puzzle. Another factor is the poets' earning them extraordinary qualities by writing them freely, at their disposals. As a result of these similarities and poets' using them however they wanted, there became two puzzles called “muammâ-güne lügaz/Lügaz-like puzzle” or “Muammâ-be-tarik-i Lügaz/Puzzle of the nature of Lügaz”.

In this study, the definition of Lügaz was done and some effort was spent on drawing strict lines between Lügaz and Puzzle. To do this, some questions were determined through the definitions of Lügaz and Puzzle in different resources, and then these two kinds were compared in the light of these questions. The information obtained through this comparison was exemplified by Lügazs and Puzzles obtained in divans/literature, and then similarities and differences were found between two kinds. Considering these differences, some criteria were determined. According to these criteria, separating Puzzle from Lügaz, the characteristics of poems called Lügaz-like Puzzles and Puzzles of nature of Lügaz were tried to be determined.

Atıf/Citation: Gökalp, H., E. Şengül (2021), “Lügaz ve Muamma Karşılaştırması ve Türün Kural Dışı Örnekleri”, *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7/4, 1222-1249.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Haluk GÖKALP, hgokalp@cu.edu.tr, Emin ŞENGÜL, ibrinsak@gmail.com

GİRİŞ

Lügaz, Arapçada “Jerboa (yerbû‘) denilen çöl faresinin yuvasına verilen ad” (Toprak, 2001: 97); “lağz” kökünden türeyen, “çöl faresinin yuvası, gidilmesi zor olan eğri büğrü yol; derin sır, bilmece, zekâ oyunu” (Durmuş, 2003: 221) şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca sözlüklerde lügaza “meyletmek, eğilmek” (Mermer ve Koç Keskin, 2005: 63); “bilmece, bulmaca, yanıltmaca; edebiyatta manzum bilmece, eski divanların çoğunda bulunan ve halk dilinde hece vezni ile yazılmış bilmece” (Devellioğlu, 2003: 554); “bilmece, bulmaca, yanıltmaca; edebiyatta herhangi bir nesnenin veya varlığın özelliklerinin birer birer sayılarak anlatılan bilmece tarzı şiir, manzum bilmece” (Parlatır, 2006: 977) anlamları da verilmiştir. Sözlüklerdeki bu tanımlardan hareketle “gidilmesi zor olan dolambaçlı yol; bir varlığın özelliklerinin sorulduğu manzum bilmece” şeklinde genel bir tanım yapılabilir.

Yukarıdaki tanımlar, lügazın daha çok sözlük anlamını vermektedir. Edebî terim olarak lügaz insan dışında herhangi bir şeyin çeşitli özellikleri söylenerek isminin gizlendiği; “Nedir ol kim?”, “Ol nedir kim?” veya “Bir acayip nesne gördüm.” gibi formel ifadelerle başlayan; nadiren mensur daha çok manzum biçimde yazılan; gazel, kıta şeklinde bulunanlar olduğu gibi mesnevi biçiminde de tertip edilen bilmecelelere verilen addır (Durmuş, 2003: 221; Gökalp, 2012: 388; Türkmen, 1986: 102-103; Saraç, 2019: 302; Külekçi, 2003: 261; Bilkan, 2000: 53).

Kaynaklardaki lügaz metinleri yukarıdaki tanımlar dikkate alınarak incelendiğinde bazı lügazların bu tanımların dışında kaldığı, istisna kabul edilecek bazı örneklerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Hatta bazı örneklerin “muammâ-güne lügaz” veya “muammâ be-tarîk-i lügaz” gibi başlıklar aldığı da görülmüştür. Çalışmamızın asıl konusu, lügaz ve muammanın karşılaştırılmasıyla elde edilen bilgiler ışığında muamma yollu lügazın genel özelliklerinin belirlenmesine gayret etmektir. Bu konuya geçmeden önce, kaynaklardaki tanımlardan hareketle, birbirine çok yakın olan lügaz ve muammanın sınırlarını çizmenin daha uygun olacağı düşüncesindeyiz. Bu sınırı çizebilmek için söz konusu iki tür arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla biçim, içerik ve yöntemle ilgili bazı sorulara cevap aramamız gerekmektedir.

1. Lügaz ve Muammaların Manzum ve Mensur Biçimleri Var mıdır?

Yukarıdaki soruya kaynaklarda hangi cevapların verildiği, aşağıda karşılaştırmalı olarak tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 1: *Lügaz ve Muammaların Biçim Özellikleri*

Lügaz	Muamma
Lügaz manzum bilmece demektir (Tahir’ül-Mevlevi, 1994: 93).	Manzum, bazen de mensur olan, bilmedir (Tahir’ül-Mevlevi, 1994: 93).
Manzum bilmecelelerdir (Külekçi, 2003: 257).	Çoğu zaman manzum bazen de mensur olur (Külekçi, 2003: 257).
Manzum bilmedir, az sayıda mensur örneği vardır (Pala, 2003: 303).	Manzum bilmece (Pala, 2003: 339).
Manzum-mensur bilmecelelerdir (Gökalp, 2012: 388).	Manzum-mensur bilmecelelerdir (Gökalp, 2012: 388).
Manzum bilmece (İz, 1985: 245).	Manzum bilmece (İz, 1985: 245).
Divan edebiyatında genellikle manzum ve aruzun “fâ’ilâtün fâ’ilün” kalıbıyla yazılmıştır. Mensur olan lügazlar da vardır (Türkmen, 1986: 102-103).	Muamma bir ismi nazım veya nesir içinde gizlemektir (Tarlan, 1936: 7).

Kaynakların bazılarında lügaz için de muamma için de “manzum” olduğu bilgisi, bazılarında ise yine her iki tür için “genellikle manzum nadiren mensur” olduğu bilgisi yer almaktadır. Bizim de karşılaştığımız lügaz ve muamma örnekleri genellikle manzum, nadiren de mensur biçimdedir.

Aşağıda lügazın da muammanın da hem manzum hem de mensur biçimlerinin örneği verilmiştir.

Manzum Lügaz Örneği

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Beg kulâglı zâglı bir pehlevân
Tig ile virmiş cihâna nâm u şân
- 2 Zâtiyâ halli bunun haylî hüner
Kullanurlar buni ihvan ekser (Kılıç, 1995: 305)

Mensur Lügaz Örneği

Nedür ol ism-i latîf ki tokuz harfle mektûb olup evvel ü âhiri ahz u taz'if olınsa serv ü mûmâsil harf-ı sâni kalb olınsa mürâdif vâldi hâdî vü sâlis vü sâbi'i safâ-ver sûr u râbi' vü sâdisi sayd-ı semeke dâm vü yalnız harf-ı hâmisî 'aded-i şehre mûmâsil olup ismi kalble matlûb-ı hâs u 'âm vü mergûb-ı insâniyân olur (Şengün, 2006: 943).

Manzum Muamma Örneği

Ahmed

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- Kaddün ardınca no'la şükr eylesem
Çünkü her ni'met sonunda şükr olur (Ünver, 2020: 321)

Mensur Muamma Örneği

Sultan Selîm

Evc-i asumandan ve haziz-i ikbalen vech-i tavaf ile gündüzle güneş kapunda baş urup ilâ ahırızaman dergâhına derban olsun ve saadet ve letafet yüzünden yümn ü devletinde mah ve encüm istikamet hâsil eyleyüp geceler sarayına pasıban olsun (Tarlan, 1936: 8).

“Lügaz ve muammaların manzum ve mensur biçimleri var mı?” sorusu için yapılan açıklamalara göre her iki türün de manzum ve mensur biçimleri vardır. Dolayısıyla bu soruya verilen cevaplar iki tür arasında bir fark ortaya koymadığı için ayırıcı bir ölçüt oluşturmamaktadır.

2. Lügaz ve Muammaların Nazım Biçimleri Nelerdir?

Kaynaklarda lügaz ve muammaların nazım biçimleri hakkında verilen bilgiler, aşağıda bir tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 2: *Lügaz ve Muammaların Nazım Biçimleri*

Lügaz	Muamma
Genellikle kıta-i kebire veya küçük mesneviler şeklinde düzenlenir (Pala, 2003: 303).	Beyit, kıta, kıta-i kebire gibi küçük nazım şekilleriyle yazılırlar. Bazen mesnevi parçalarıyla da muammalar yazıldığı olur (Pala, 2003: 339).
Gazel ve kıta şeklinde olanlar olduğu gibi mesnevi tarzında tertip edilenler de vardır (Saraç, 2019: 302).	Muammalar genellikle musarra bir beyitten (matla) ibarettir. Ancak müfred, gazel ve kıta şeklinde yazılan muammalara da rastlanır (Gökalp, 2012: 388).

Kaynaklarda verilen bilgilere göre manzum lügaz ve muammaların ortak nazım biçimleri kıta, kıta-i kebire, gazel ve mesnevidir. Farklı nazım biçimleri olarak muammaların müfredlerle ve musarra beyitlerle (matla) de yazıldığı yönündedir.

İncelediğimiz lügaz ve muammaların nazım biçimleri de genel olarak kaynaklarda belirtildiği gibi olmakla birlikte lügazlarda mesnevi nazım biçiminin de sıklıkla kullanıldığı, muammalarda ise daha çok musarra beytin (matla) kullanıldığı tespit edilmiştir.

Musarra Beyit (Matla) Biçiminde Muamma Örneği

Be-nam-ı Nâbî

Mef'ûlü Mefâ'ilün Mef'ûlü Mefâ'ilün

Nâbî-i sühan-perver bâlâda ider pervâz

Sayyâd-ı me'ânîdür yetmez ana bir şahbâz (Şengün, 2006: 936)

Müfred Biçiminde Muamma Örneği

Süleymân

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ûlün

Görüp lîmân-ı bahr içre didiler

Tulû' itmis güneş lîmân-ı bahre (Şengün, 2006: 936)

Kıta Biçiminde Muamma Örneği

Be-ism-i Yahyâ

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

1 Rakam edip musahhaf-ı mâhi

Eyle ser-tâc gülbünü ana sen

2 Sonra ka'b-ı hezâr pîr-ârâyı

Eyle pevvend pâyına çü resen (Kurtoğlu, 2017: 420)

Mesnevi Biçiminde Lügaz Örneği

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ûlün

- 1 Nedür ol kim metâ'-ı ins ü cândur
Cihânda su gibi hükmi revândur
- 2 Anun sözin tutanlar oldı kâmil
Ana kim uymaz ise oldı câhil
- 3 Yaratmamışdur anı Hak Ta'âlâ
Yüz on dört pâre kılmış lîk Mevlâ (Aydemir, 2017: 409)

Kıta Biçiminde Lügaz Örneği

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

- 1 Nedir ol ism-i bî-'aded ki olur
'Adedi çâr-deh bi-lâ-noksân
- 2 Gerçi zâhidler ile hem-serdir
Lîk hem-pâ sipâh ile her ân
- 3 Ser-i mablûbu hırsdır ma'nen
Âh olur kalb olunsa pâyi 'iyân
- 4 Gâh olur sâz u söz ile makrûn
Geh çeker hasm-ı dûna tîr ü kemân
- 5 Gâh me'kûl ü gâh nâ-me'kûl
Geh olur âşikâr u geh pinhân
- 6 Kim ederse Edib bunu 'iyân
Ana sâ-bâş-ı bî-had ü pâyân (Mum, 2004: 1344)

Gazel Biçiminde Lügaz Örneği

Mefâ'ilün Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

- 1 Nedir o kâtil-i bî-âlet-i perî-peyker
Ki çâr kûşe-i dünyâyı tutdu ser-tâ-ser
- 2 Bakılsa gerçi ki âlât-ı rezmi yok görünür
Velî yine var içinde sinân u tîg ü teber
- 3 Egerçi sem deriz ammâ devâ-yı şâfidir
Anı bilen dahi eczâ-yı hikmeti ne arar
- 4 'Aceb midir ki dü kevn ehli olsa meftûnu
K'anınla hâsıl olur zevk-i hûr u nev'-i beşer

- 5 Hurûf-ı ismi teheccî Hurûfîdir lâkin
Şümâr-ı ismi hezârân hurûfdan berter
- 6 Ne mümkün idi bilinmek me'âl-i ahvâli
Nesîm râzını ifşâdan eyleseydi hazer
- 7 Edîb bu lügaz-ı dil-pesend-i düşvârın
Muhâldir k'ola reh-yâb-ı halli ehl-i nazar (Mum, 2004: 1343)

Kaynakların “Lügaz ve muammanın nazım biçimleri nelerdir?” sorusuna verdiği cevaplara göre bu iki türün nazım biçimleri arasında ayırıcı bir fark yoktur. Muammalarda müfred ve matla nazım biçimlerinin kullanılması arada bir farkı ortaya koysa da kıta, kıta-i kebire, gazel ve mesnevi gibi nazım biçimlerinin her iki türde de kullanılması bu soruya yapılan açıklamaların tek başına ayırıcı bir ölçüt oluşturmadığını göstermektedir. Ancak muammaların genellikle tek beyitten (müfred veya matla) ibaret olması, lügazların ise daha çok üç dört beyitten ve daha uzun şiirlerden (kıta, gazel, mesnevi...) oluşması yardımcı bir ölçüt olarak dikkate alınabilir.

3. Lügaz ve Muammalarda Şairin Mahlası Belirtilir Mi?

İncelenen kaynaklarda lügaz ve muamma türündeki şiirlerde şairin mahlasının yer alıp almadığı konusundaki açıklamalar aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 3: *Lügaz ve Muammalarda Mahlas Kullanımı*

Lügaz	Muamma
Lügaz, yazarının imzasını taşır (Pala, 2003: 303).	
Yazarının imzasını taşır (Türkmen, 1986: 102-103).	
Şiirlerin uzun olanlarında genellikle şairin mahlası da bulunur (Uzun, 2003: 222).	

İncelenen kaynaklarda, lügazlarda mahlasa kullanıldığına dair bilgiler bulunurken muammalarda mahlas kullanımı konusunda bilgiye tesadüf edilmemiştir. İncelenen lügazlarda ise genellikle şairin mahlasının kullandığı görülmüştür fakat muammalarda mahlas kullanıldığına rastlanmamıştır. Aşağıdaki lügaz ve muamma örneklerinde Şeref Hanım'ın lügazında mahlasa yer verilmişken Münir'in muammasında mahlasa yer verilmemiştir.

Mahlas Kullanılan Bir Lügaz Örneği

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

- 1 Ol nedir kim 'acâyibü'l-a'zâ
Vasf olunsa kıyâfeti farzâ
- 2 Başdan ayaga geydi pîreheni
Çâk olunca çıkar siyeh bedeni

- 3 Saçılır dâne hâl-i dilber-veş
Bû-feşân olur idi 'anber-veş
- 4 Gerçi kaddi kasîrdir ammâ
Bir tenû-mend nâzûkî-eczâ
- 5 Tab'-ı pâkidir âteşî-meşreb
Maskat-ı re'sidir bilâd-ı 'Arab
- 6 Kaderince 'ilel tabîbidir
Ekser ammâ vatan garîbidir
- 7 Lügazın kim Şeref ider ise hal
Dür-i şeh-dâneyi bedel kıl gel (Arslan, 2018: 391)

Mahlas Kullanılmayan Bir Muamma Örneği

İskender

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Katreler kim göz yaşından dökülür

Dürdür ammâ kadrini kim ne bilür (Ersoy, 2017: 388)

“Lügaz ve muammalarda şairin mahlası belirtilir mi?” sorusundan elde edilen bilgilere göre muammalarda şairin mahlasına yer verilmediği fakat lügazlarda veya lügazların uzun olanlarında yer verildiği yönündedir. İncelediğimiz divanlarda şairlerin mahlas belirtmekle ilgili farklı farklı tasarruflarının bulunduğunu tespit ettik. Örneğin *Şeyhülislâm Es'ad ve Dîvânı'*nda (Doğan, 1997: 329-347) bulunan 19 lügazın sadece birinde (16 beyitlik 19 numaralı lügazda) mahlas kullanılmış, aralarında 19 beyitlik lügazın da bulunduğu diğer 18 lügazda mahlas kullanılmamıştır. Yani burada uzunluğun mahlas kullanmak için ölçüt olmadığı görülmektedir. *Neyfî ve Dîvânı'*nda (Erdem, 2005: 311-319) bulunan 15 manzum Türkçe lügazın sadece iki tanesinde (1. ve 3. lügazda) mahlas kullanılmıştır. *Şâkir Mehmed Efendi Divânı'*nda (Yanbal, 2019: 498-544) bulunan 9 Türkçe manzum lügazın 5 beyitlik bir tanesi hariç hepsinde mahlas kullanılmıştır. Dolayısıyla mahlas kullanılan bilmeceleri lügaz, kullanılmayan bilmeceleri muamma saymak doğru olmayacaktır.

Lügazlarda mahlas kullanıldığı yönündeki bilgiye ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Mahlas kullanılmış bilmecenin muamma olamayacağı fakat mahlas kullanılmamış bilmecenin lügaz da muamma da olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Özetle “Lügazlarda mahlas kullanılır.” bilgisi lügaz ve muammanın farkını ortaya koyma konusunda sadece mahlas kullanılmış bilmeceleri belirlemede yardımcı bir ölçüt oluşturmaktadır.

4. Lügaz ve Muammalarda Sorulan Unsurlar Nelerdir?

İncelenen kaynaklarda yukarıdaki soruya hangi cevabın verildiği bir tablo hâlinde karşılaştırmalı olarak aşağıda verilmiştir.

Tablo 4: *Lügaz ve Muammalarda Sorulan Unsurlar*

Lügaz	Muamma
Divan şairleri, her şey hakkında lügaz yaparlar (Tahir'ül-Mevlevi, 1994: 93).	İnsan isimlerine dair bilmedir (Tahir'ül-Mevlevi, 1994: 93).
Lügaz varlığın kendisini kasteder (Tarlan, 1936: 7).	Bir insan veya herhangi bir şeyin ismini kasteder (Tarlan, 1936: 7).
İsimleri konu alan lügazlara muamma denir (Pala, 2003: 303).	İsimleri konu alan lügazlara muamma denir (Pala, 2003: 303). Muammalar gerçekte Allah'ın 99 adından biri için düzenlendikleri hâlde sonradan kişi adlarını konu almışlardır (Pala, 2003: 339).
Lügazın her şeye delalet etmesidir (Küleççi, 2003: 261).	Muammanın yalnız insan ismine delalet etmesidir (Küleççi, 2003: 261).
Herhangi bir nesnenin ya da varlığın özellikleri anlatılarak yazılan bilmedir (Dilçin, 2004: 490).	Bir insan adı çıkacak biçimde düzenlenmiş bilmedir (Dilçin, 2004: 489).
Lügaz bilmece demektir (Levend, 1984: 563).	Muamma ise bir ismi gizleyen bilmedir (Levend, 1984: 563).
Bir nesnenin, bir varlığın özellikleri anlatılarak yazılan bilmececelere bu ad verilir (Mermer vd., 2005: 63).	Allah'ın isimleri ve insan isimlerinin gizlendiği manzûm-mensûr bilmece türünün adıdır (Mermer vd., 2005: 71).
Lügazda ise bunların (Allah'ın isimleri ve insan ismi) dışında her şey konu olabilir (Saraç, 2019: 302).	Muammada sadece Allah'ın isimleri (esmâ'ül-hüsnâ) ve insan ismi gizlenir (Saraç, 2019: 302).
Herhangi bir şeyin çeşitli özelliklerini belirtmek suretiyle sorulan bilmececelerdir (Gökalp, 2012: 388).	Esmâ'ül-hüsnâ veya özel adların gizlenmesiyle oluşturulan manzum-mensur bilmececelerdir (Gökalp, 2012: 388).
Esmâ-i hüsnâ, esmâ-i nebî ve diğer özel isimler dışındaki her türlü varlığın isimlerinin bilinmesine dayanır (Uzun, 2003: 222).	Sadece esmâ-i hüsnâ, esmâ-i nebî ve diğer özel isimlere dayanır (Uzun, 2003: 222).
Lügazlar hemen her şey hakkında düzenlenir. Lügazda bir şeyin zâtı, o şeyin kendisi kastedilir (Bilkan, 2000: 53).	Muammalarda Cenab-ı Hakk'ın isimlerinden biri veya insan ismi esas alınır. Muammada bir şeyin (daha ziyade şahsın) ismi kastedilir (Bilkan, 2000: 53).

Kaynaklardaki tanımlardan hareketle yapılan incelemeler sonucunda muammalarda “Allah'ın isimleri ve kişi isimleri”, lügazlarda ise “bunlar dışında kalan isimler” sorulduğu görülmüştür. Ayrıca lügaz varlığın kendisine dönükken muamma isme, ismi oluşturan harflere dönüktür.

Kaynaklarda açıkça belirtilmeyen bir husus daha bulunmaktadır. Lügazlar, muhataba sorulurken dinleyicinin / okuyucunun lügaza konu olan varlığın adını bulması istenir; ipuçları ise lügaz metninin içindedir. Oysa muammalarda, başlıkta cevap olarak verilen isme hangi yolla ulaşıldığının bulunması beklenir. Dolayısıyla lügazlarda, lügaza konu olan varlığın / kavramın isminin bulunması istenir; muammalarda soru sormaktan ziyade cevabı bilinen bir bilmecenin çözüm yolunun (muamma çözüm tekniklerinin) bulunması istenir. O hâlde asıl cevap bu isim değil, isme nasıl ulaşıldığıdır. Buna göre muammanın başlığında verilen isim aslında bir cevap olmaktan ziyade ipucudur.

Muamma Örnekleri

Aşağıda tanımlara uygun iki muamma örneğine yer verilmiştir. Dikkat edilirse biri esmâü'l-hüsâdan bir isim, diğeri bir insan ismi üzerinedir.

El-Rahmân

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Olsa da bin nâfe müşk ol zülf kanda kanda bû

Râyihi-yle kim ki me'lûf ola anlar mû-be-mû (Doğan, 1997: 351)

Be-Nâm-ı 'Ömer

Mefâ'ilün Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

Bizim de ânsuz olur mı safâ-yı iş taleb

Ki bâde merhem-i cân dâfi'-i gam oldu 'aceb (Erdem, 2005: 323)

Lügaz Örnekleri

Aşağıda kaynaklardaki genel tanıma uygun iki lügaz örneğine yer verilmiştir. Dikkat edilirse birinci lügazda "Nâr-gûle", ikincisinde bizim tespitimize göre "kalem" sorulmuştur.

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

1 Nedür ol iki yâr-ı hoş-ülfet

Hem-dem ü hem-nişin ü hem-sohbet

2 Geh kabâ-yı beyâz geh zerrîn

Giyer ol iki yâr-ı hoş-âyîn

3 Biri nev-reste bir gül-i hod-rû

Biri de nev-şüküfte 'anber-bû

4 Gül-ruhâne birisi jâle-nisâr

Biri de sünbülîn ider ızhâr

5 Biri 'azm itse saçmaga lü'lü'

O biri la'l ile olur memlû

6 Biri olsa eger sirişk-efşân

O biri dûd-ı âhın eyler 'ayân

- 7 Gelicek meclise ol iki harîf
Perelense 'aceb mi cây-ı zarîf
- 8 Sûkalâyı velîk ref' itmez
Anlarun sikletini def' itmez (Kurtoğlu, 2018: 375)

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Bir 'aceb oğlan yaratmış ol ilâh
Padişahlar eli olmuş bahtgâh
- 2 Beş babası var veli anası bir
Bu 'acibdir yetmiş iki dil bilür
- 3 İki dili vardır ağzı başı yok
Bu cihân halkuna anın nef'i yok
- 4 Anası karnına ol pey ey püser
Günde yüz kerre olur girer çıkar
- 5 Söyledik ne mendeler cânlar bulur
Söylemese tabuta girüp ölür
- 6 Bu mu'ammâ seni Seyfi'nin eğer
Bilmez isen bir hisâr vir ey püser (Özdemir, 1996: 95)

"Lügaz ve muammalarda sorulan unsurlar nelerdir?" sorusuna cevap olarak elde edilen bilgiler "Muammalarda Allah'ın isimleri ve kişi isimleri sorulurken lügazlarda nesne ve kavram adları sorulur." şeklindedir. Kaynaklarda lügaz ve muamma örnekleri çoğunlukla yukarıda verilen örnekler gibidir ancak divanları ve mecmuaları taradığımızda yukarıdaki tanımlara tam olarak uymayan bazı örneklerle karşılaştık. Örneğin Nâbî Dîvânî'daki "Elgaz" başlığı altında verilen "Edhem" (Bilkan, 1997: 1334) alt başlıklı şiirde nesne yerine özel isim sorulması dikkatimizi çekmiştir. Yine aynı divanda "Elgaz" başlığı altındaki "Zeyd ü 'Amr" (Bilkan, 1997: 1331) alt başlıklı lügazda sorulan "Zeyd ü 'Amr" sözcüklerinin hem özel isim hem de belirsiz isim olarak kullanılıyor olması dikkatimizi çeken hususlardan bir diğeridir. Nitekim lügazın 10. beytindeki "Cismi yok cânı yok dehânları yok / Söyleşir halk ile zebânları yok" ipuçlarından da söz konusu sözcüklerin belirsiz kişileri kastetmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Lügazlarda gördüğümüz sıra dışı örneklerin benzerine muammalarda da rastladık. Yukarıda da belirttiğimiz üzere muammalarda Allah'ın isimleri ve kişi isimleri kullanılır. Ancak "İslâm" gibi din adı, "İblîs" gibi soyut varlık adı, "Şeyhü'l-İslâm" gibi makam adı, "kalem, seyf, şebçerag" gibi nesne adlarının, "yaz, râh, beytî" gibi unsurların adlarının sorulduğu örnekler de bulunduğunu tespit ettik. Bu tür sıra dışı örnekler konuyu daha derinlemesine incelememizi gerekli kılmıştır.

Dolayısıyla bu soru doğrultusunda elde edilen bilgilerin, iki türün sınırlarını çizme noktasında bir ölçüt oluşturduğu söylenebilir. Ancak bu ölçütün büyük oranda doğru olduğunu (kesinlik içerdiğini) söylerken

muammalarda Allah'ın isimleri ve kişi isimlerinin dışındaki isimlerin, lügazlarda kişi isimlerinin sorulduğu istisnâ örneklerin olduğunu göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır.

5. Lügaz ve Muammaların Cevabı Başlıkta Verilir Mi?

İncelenen kaynaklarda lügaz ve muammaların cevaplarının başlıklarda verilir verilmediği ile ilgili tespitlerimiz aşağıda tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 5: Lügaz ve Muammaların Cevabının Başlıkta Verilmesi

Lügaz	Muamma
Lügazlarda cevap belirtilmez (Gökalp, 2012: 388).	Muammalarda başlıkta cevap verilir (Gökalp, 2012: 388).
Sorulan isim veya nesne gizli tutulur (Bilkan, 2000: 54).	Sorulan isim şiirin başında yer alır (Bilkan, 2000: 54).
	"Be-Nâm-ı..., Be-İsm-i ..." şeklinde başlıklar muammaların başında bulunur (Mermer vd, 2005: 71).

Kaynaklarda muammaların cevabının başlıkta belirtildiği söylenirken lügazların belirtilmediği söylenmiştir. Aşağıdaki örnekler bu farklılığı doğrular niteliktedir.

Lügaz Örneği

Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlün

- Sûfiyâ söyle bana geç didüğün var nedür
Hârı yok bülbüli çok ol gül ü gülzâr nedür
- Vâdî-yi Eymene vardukda o Mûsâ 'İmrân
Ol makâm içre anun gördüğü ol nâr nedür
- Sol ene'llâh hitâbını eyâ merd-i sehung
Buk'a-yı tinde ana söyleyen eşcâr nedür
- Sûret ü ma'nâ-ile vir haberi iy zâhid
Câmidât eyledüğü dem-be-dem ezkâr nedür
- Cümlesin sana ferâgat iderem dir Gurbî
Tek haber vir bana sen yâr ile agyâr nedür (Akbulut Selçuk, 2007: 96)

Muamma Örneği

Mu'ammâ Be-ism-i Nâzır

Mefâ'îlün Mefâ'îlün Fe'ûlün

Görenler kâmet-i mevzûn-ı yâri

Diyeler servveş olsun nazarda (Kavruk ve Selçuk, 2017: 206)

Kaynaklarda bu soruya verilen cevaplara göre muammaların cevabı başlıkta verilmekte, lügazların ise verilmemektedir. Oysa divanlarda, cevaplarının başlıkta vermediği lügaz örnekleri¹ çoğunlukta olsa da verildiği örnekler² de az değildir. Buradan hareketle, başlık verilmemiş bilmecelerin lügaz olabileceği söylenebilir. Fakat yine de kaynaklarda bir farklılık olarak görülen bu bilgi divanlardaki örneklere göre ayırıcı net bir ölçüt oluşturmamaktadır.

6. Lügaz ve Muammaların Çözüm Yöntemleri, Çözümü İçin İpuçları Nelerdir?

Kaynaklarda lügaz ve muammaların çözüm yöntemlerine ve çözümleri için ipuçlarına dair verilen bilgiler aşağıda karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

Tablo 6: *Lügaz ve Muammaların Çözüm Yöntemleri, Çözümü İçin İpuçları*

Lügaz	Muamma
Lügazların çözümü çoğu zaman pratik zekâya bağlıdır (Saraç, 2019: 302-303).	Muammayı çözmeye derin bir dikkat, keskin bir zekânın yanı sıra üç dil ile ilgili bilgi, geniş ve derin bir kültür gerektirir (Saraç, 2019: 302-303).
Lügazda daha çok açıklama bulunur (Külekçi, 2003: 261).	Muammada çözüme yarayacak açıklama da çok gizlidir (Külekçi, 2003: 261).
Halk arasında sorulan bilmecelerin edebî sahada vücut bulmasından ibarettir. Bu nedenle muammaya göre çok daha kolay bir şekilde söylenir ve çözümlenirler (Gökalp, 2012: 388).	Muamma yöntem ve sözcük bilgisi dışında zekâ isteyen bir türdür. “Tecnis, tashif, naks, nazîr, şebih, resim” gibi sözcükler, tashîf-i vasfî yönteminin kullanılması gerektiğine işaret eden ipuçlarıdır. Muamma çözüm yöntemleri “a’mâl-i tahsilî, a’mâl-i tekmiîlî, a’mâl-i teshilî, a’mâl-i tezyîlî” adlarıyla dört ana gruba ayrılır (Gökalp, 2012: 388).
	Muammanın dört çözüm yolu vardır: tahsilî, tekmiîlî, teshilî, tezyîlî (Bilkan, 2000: 66).
	Muamma yazmak ve çözmek zekâ ve kabiliyet gerektirir (Mermer vd, 2005:71).

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre muammanın çözümü daha zordur ve muammanın çözümü için daha çok ilmi yöntem, kültür ve gelenek bilgisi gerekmektedir. Bu durumun daha net anlaşılması için her iki türde de aynı “ismin / varlığın” sorulduğu birer örneğe aşağıda yer verilmiştir.

¹ Vahyî Dîvânı (17 yy.), Şeyhülislâm Es’ad ve Dîvânı (18 yy.), Halepli Edîp Dîvânı (18 yy.), Kâmî Dîvânı (18 yy.), Gurbî (18. yy.), Neylî ve Dîvânı (18. yy.), Lebîb Dîvânı (18. yy.).

² Gelibolulu Sürûrî Dîvânı (16 yy.), Nâbî Dîvânı (17. yy.), Yahyâ Nazîm Divanı (18. yy.), Mirzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı (18. yy.).

Lügaz Örneği**Lugaz-ı Kalem***Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*

- 1 Ol nedir kim bir fedâ-yı peyker ü Hindî cüvân
Cânı yokdur kanı yokdur lîkin olmuş pür-lisân
- 2 Baş açık bagrı delik bir dervîş-i seyyâh olup
Hâsılı Hind ü 'Acemden Rûma gelmişdir hemân
- 3 Nokta gelse Fârisî yetmiş iki dilden bilir
Söylemez nâ-dâna lîk 'irfâna olmuş tercümân
- 4 Keşf-i râz etsin diye[rek] eylemişler zahmnâk
San şikâyet etmek için aglayıp eyler figân
- 5 Olduğuçün ol güzeller destine benzer zarîf
Ehl-i dil el üzre tutarlar anı gördüm 'ayân
- 6 Kanda cevân eylese ol kâmet-i mevzûn ile
Makdemin altında kor elbetde belli bir nişân
- 7 Hikmetî kim fehm ederse bu lugaz esrârını
Defter-i 'irfân içinde eylesin ismin beyân (Sona, 2012: 769)

Muamma Örneği**Kalem***Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün*

Gurre olma senün olsa kasabü's-sebk-i beyân

Münsifâne fereş-i hâmeye kıl 'atf-ı 'inân (Kılıç, 1998: 606)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere lügazda daha fazla ipucu vardır. Bu ipuçları şöyle sıralanabilir: kalemin şekil özelliği “bagrı delik”, cansız bir nesne oluşu “cânı yokdur kanı yokdur”, işlevi “makdemin altında kor elbetde belli bir nişân”, kullanım şekli “el üzre tutarlar”, getirildiği ülkeler “Hind ü 'Acemden Rûma gelmişdir”. Görüldüğü üzere lügazda herhangi bir ilmî yöntem gerektirmeden pratik zekâ ile cevabın bulunmasını sağlayacak net ipuçları vardır. Bu ipuçlarına dayanarak lügazın cevabını bulmak, muammaların çözümünde başvurulan “A'mâl-i tahsilî, a'mâl-i tekmilî, a'mâl-i teshilî, a'mâl-i tezyilî” gibi yöntemler gerektirmemektedir.

Yukarıda “Lügaz ve muammaların çözüm yöntemleri, çözümü için ipuçları nelerdir?” sorusu için yapılan açıklamalar genel olarak zorluk ve kolaylık yönünde açıklamalardır. Dolayısıyla iki tür arasındaki bu farklılığı biraz daha detaylandırmak yerinde olacaktır. Örneğin “Lügaz ve muammaların başında veya sonunda, orada bir bilmece olduğunu belirten kalıp ifadeler var mıdır? Bu bilmece türlerinde ebced hesabı kullanılır mı?” gibi detaylar bu hususta önem arz etmektedir.

6.1. Ebcet Hesabı Her İki Türde de Kullanılır Mı?

Ebcet, Arap alfabesindeki harflerin bir düzen içerisinde toplandığı sekiz sözcüğün ilkidir ve aynı zamanda bu sistemin adıdır. Ebcet sistemine göre her harfin sayısal bir değeri vardır. Harflerin sayısal değerlerinden yararlanılarak çeşitli hesaplamalar yapılır. Bundan dolayı bu sisteme “*ebced hesabı, hesâb-ı cümel, hesâbü'l-cümel*” gibi adlar da verilmiştir (Saraç, 2019: 309).

İncelenen kaynaklardan lügaz ve muammalarda ebcet hesabının kullanıldığına dair elde edilen bilgiler aşağıda verilmiştir.

Tablo 7: *Lügaz ve Muammalarda Ebcet Hesabı*

Lügaz	Muamma
Lügazlarda bazen ebcet hesabının yardımına başvurulabilir (Pala, 2003: 303).	Muamma söylenirken ebcet hesabına başvurulabilir (Pala, 2003: 339).
	Muamma olan kelimenin bulunması için ebcet hesabı kullanılır (Saraç, 2019: 301).
	Muammada ebcet hesabı kullanılır (Bilkan, 2000: 80).

Divanlarda karşılaşılan örnekler incelendiğinde ebcet hesabının, muammalarda daha yoğun olmakla birlikte, her iki türde de kullanıldığı görülmüştür. Ebcet hesabı sözcüğün harfleriyle alakalıdır. İpuçlarının muammalarda isme veya ismi oluşturan harflere dair olduğu, lügazda ise sorulan unsurun niteliklerine dönük olduğu düşünülürse ebcet hesabının muammalarda daha çok kullanılmış olması muhtemeldir. Nitekim tespitlerimiz de bu yöndedir.

Ebcet Hesabı Kullanılan Lügaz Örneği

Nâbî'nin “Yeni” sözcüğünü sorduğu aşağıdaki lügazının 4. beytindeki ipuçları ebcet hesabına göre verilmiştir. Ebcet hesabına göre “Yeni (ye 10, kef 20, ye 10)” sözcüğünün sayı değeri kırktır.

Yeni

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

- 1 Nedür ol Farsî 'aded Nâbî
'Aded aksâminun odur bâbı
- 2 Kalb olunsa o lafz-ı bî-pervâ
Kendü 'aynı olur yine peydâ
- 3 Câmesi cismine berâberdür
Cismi de câmesiyle hem-serdür

- 4 'Adedi harfinün olunsa şumâr
Çihl olur bî-ziyâde vü noksân
- 5 Lafz-ı Türkî'ye eylesen tebdîl
Kalbi 'aynı olur yine bî-kıyl
- 6 Lafz-ı Türkî'de de acebterdür
Câmeler cismine berâberdür (Bilkan, 1997: 1344)

Ebced Hesabı Kullanılan Muamma Örneği

Aşağıdaki muammada ebced hesabına başvurulmuştur. "Hâsıl" sözcüğü "'ömrüm (عمرم)" kelimesinde ebced hesabı kullanılması gerektiğini işaret etmektedir. Bu sözcükteki harflerin ebced değeri üç yüz elli (ayn 70, mim 40, re 200, mim 40) eder. "Üç"ün ön yüzü yani ilk harfi intikad yoluyla 50 yani "ن"³ olursa "نوح" olur. Buradan da "ج" harfi tahfif yoluyla "ح" olur, "نوح" [Nûh] kelimesi çıkar (Tarlan, 1936: 15).

Pür kılup nakş ü nigâr ile dili deyr eyledim

Yazdım ömrüm hâsılın tasvirini seyr eyledim (Tarlan, 1936: 15)

Ebced hesabının her iki türde de kullanılması lügaz ve muammaların birbirinden ayrılması konusunda bir ölçüt oluşturmamaktadır.

6.2. Lügaz ve Muammaların Başında Soru Kalıbı Yer Alır mı?

Bu soru doğrultusunda incelenen kaynaklardan elde edilen bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8: *Lügaz ve Muammaların Başında Soru Kalıbı Bulunması*

Lügaz	Muamma
"Nedir ol kim ..." gibi ifadeler ile başlar. Şiirin bir bilmece içerdiği açıktır (Saraç, 2019: 302).	Muammada soru sorulmaz. Başında bir isim bulunmazsa çoğu zaman orada bir muamma bulunduğu farkına varılmaz. Ama lügazda şiirin bir bilmece içerdiği açıktır (Saraç, 2019: 302).
Lügazlarda genellikle "nedir ol" gibi ifade kalıplarından yararlanır (Gökalp, 2012: 388).	
Lügazların ilk dizesi "Ol nedir ki" gibi bir soruyla başlar (Pala, 2003: 303).	
"Nedir ol kim?", "Ol nedir kim?" veya "Bir acayip nesne gördüm." gibi formel ifadelerle başlar	

³ Alıntı yaptığımız çalışmada "nun (ن)" harfi yerine "kef (ك)" harfi kullanılmıştır. Kef harfinin ebced değeri 20, nun harfinin değeri ise 50'dir. Kaynakta baskı hatası olduğu düşüncesiyle kef yerine, nun harfinin kullanılması tarafımızca uygun görülmüştür.

(Türkmen, 1986: 102-103).	
“Nedir ol, nedir ol kim, ol ne isim, ne acep isim” gibi soru cümlecikleriyle başlanır (Uzun, 2003: 222).	
Genellikle “nedür ol” veya “ol nedür” gibi ifadelerle başlar (Bilkan, 2000: 53).	

Bir metinde bilmece / soru sorulduğunu tespit etmek, metindeki soruyu cevaplamanın ilk adımıdır. Divan şairi de yazdığı metnin soru içerdiğini muhatabına bir şekilde belirtmiştir. Lügaz yazan şairler bunu şiir metninin içinde “Nedür ol kim?”, “Ol nedür kim?” gibi ifadelerle yer vererek, muamma yazan şairler ise şiirlerine başlık vererek yapmıştır. Bu başlıklar genellikle “Be-ism-i ..., Be-nâm-ı ...” gibi kalıp ifadelerle veya sadece muammaya konu olan isim yazılarak oluşturulmuştur. Bu durumda muammanın başlığının işlevlerinden biri yukarıda da belirttiğimiz üzere “cevaptan ziyade ipucu” olması, diğeri ise orada bir bilmece olduğunu belirtmesidir. “Muammanın başında bir isim bulunmazsa çoğu zaman orada bir muamma bulunduğunun farkına varılmaz (Saraç, 2019: 302).” fikri de bu düşüncemizi desteklemektedir.

Lügazların çoğunda başlık olmadığı için orada bir soru sorulduğunu belirten “Nedür ol kim?”, “Ol nedür kim?” gibi ifadelerle yer verilmektedir. Fakat muammalarda bu tür ifadelerle yer verilmemektedir zira muammaların başlığı orada bir bilmece olduğunu açıklamaktadır.

Lügaz metinlerinin başındaki soru ifadeleri veya kalıp ifadeler orada bir bilmece olduğunu belirtmekle kalmayıp bazen sorulan varlığa dair ipucu da vermektedir. “Ol ne meh-veşdür...”, “Nedür ol tuhfe kulle-i mînâ...”, “Ol ne üstâddur ki (hânesini / Götürür dâ'imâ derûnında)” örnekleri bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Başında Soru Kalıbı Bulunmayan Muamma Örneği

Aşağıdaki muamma örneği, muammalarda soru kalıbının olmadığını göstermektedir.

Be-Nâm-ı Yûsuf

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

Rûz-ı hecr ü sefer-i 'aşkıma yokdur pâyân

Âh kim derdime cânâ yine bulmam dermân (Yenikale, 2017: 492)

Başında Soru Kalıbı Bulunan Lügaz Örneği

Aşağıdaki lügaz örneği, lügazlarda kullanılan soru kalıbına örnek oluşturmaktadır.

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

1 Nedir ol kim latîf ü zibâdır

Sahn-ı gülzâra revnak-efzâdır

2 Kademi re's-i kâmet-i cânân

Seri pây-ı nihâl-i bâğ-ı cinân

- 3 Pâyı 'âlemde gelmese yâda
Ana Mecnûn olurdu dil-dâde
- 4 An yerinden ayagı düşse hemân
Mahv olur nûr-ı âftâb-ı cihân
- 5 Kim bu lügazı Edîb ederse beyân
Ana sad âferîn olur şâyân (Mum, 2004: 1342)

Divanlardaki lügaz ve muammalar genel olarak kaynaklarda belirtildiği ve yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibidir. Ancak aşağıdaki örnekler incelenirse başında “soru kalıbına” yer verilmeyen, hatta orada bir bilmece olduğuna dair ipucu içermeyen lügazların da olduğu görülecektir.

Aşağıda ilk iki beyti verilen on beş beyitlik lügaz örneğinde bir soru sözü / kalıbı olmasa dahi birinci beyitteki “Hâtırmıdan bir lugaz itdi güzer / Söyleyim dinlersen...” sözüyle bilmece sorulacağı açıktır.

Başında Soru Kalıbı Bulunmayan Lügaz Örnekleri

Lugaz

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Hâtırmıdan bir lugaz itdi güzer
Söyleyim dinlersen ey nûr-ı basar
- 2 İdeyim tavsîf bir şahs-ı garîb
Pâk-tıynet pâk-dâmen hem edîb (Arslan, 2018: 389)

Aşağıdaki lügazın ilk beytindeki “Bir güher buldum”, ikinci beytindeki “Eylesem ta'rif” sözleri burada bir bilmece olduğunu düşündürmekte; devamı okunduğunda onun bilmece içeren bir lügaz olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Lügaz-ı Diğer

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

- 1 Bahr-i efkâra olunca gavta-h'âr
Bir güher buldum sezâ-yı iddihâr
- 2 Eylesem ta'rif olur esmârdan
Etmesem ser gösterir kuhsârdan
- 3 İki kalbi iki pâyı bir seri
Geşt eder sahrâ vü deşti ser-serî
- 4 Harfi sülüsân felekle hem-hisâb
Nakş-ı nâ-müstahkemi nakş-ber-âb
- 5 Türkî vü tâzî der isen kıl rakîm
Gör niçe hâsıl olur ism-i selîm

- 6 Fürs ahâlîsin karışdırma söze
Fahr edip mahsûsdur derler bize
- 7 Fürsü hod Türkî’de bir kem kıssadır
Otuz iki hisseden bir hissedir
- 8 Böyle sûret ugrusu dil-keş hüner
Çün metâ’-ı hind-sûretten çıkar (Kurtoglu, 2017: 416)

Aşağıdaki lügaz örneği ise ne bir soru sözü ne de bilmece sorulduğuna dair kesin bir ipucu içermektedir. Ancak, tıpkı muammalarda olduğu gibi, bir başlığı vardır.

Peşe

Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilün

- 1 Kanum içdi bana bir ‘asker üşüp
Her biri gâyet acıtdı cânımı
- 2 Ben de dökdüm gerçi kanın anların
Dökdüm ammâ yine kendü kanımı (Ünver, 2020: 319)

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, kaynaklardaki “Lügazların başında soru ifadesi yer alır.” tespitini şu şekilde genişletmek ve istisnalarının da olduğunu belirtmek yerinde olacaktır: “Lügazların başında veya ortasında, orada bir bilmece bulunduğunu belirten betimleyici sözler veya formel soru sözleri bulunur.”. İstisnalarının olduğu da göz önünde bulundurularak bu farklılığın, lügaz ve muammanın birbirinden ayrılması konusunda ölçüt olarak kabul edilebileceği söylenebilir.

6.3. Lügaz ve Muammaların Sonunda Kalıp İfadeye Yer Verilir Mi?

Kaynaklarda “Türkçe lügazlar bazı halk bilmecelerindeki tekerlemeleri andıran, ‘Bunu arif olan bilir, erbab-ı kemal anlar; her ne kim dilerse olur, ona feyiz kapısı açılır; isteyen bunu bulur, endişeden kurtulur; hünerin var ise fende /feth kıl bu lügazım sen de’ gibi cümlelerle sona erer (Uzun, 2003: 222-223).” bilgisi tespit edilmiş fakat muammalar konusunda böyle bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

Sonunda Kalıp İfade Bulunmayan Muamma Örneği

Aşağıdaki muamma örneğinin sonunda herhangi bir kalıp ifade yer almamaktadır.

Be-nâm-ı Cebbâr

Fe’ilâtün Mefâ’ilün Fe’ilün

- Gösterüp rûyın ol cevân-ı besîm
Dil-i mâhı tamâmı itdi dü-nîm (Erdem, 2005: 323)

Sonunda Kalıp İfade Bulunan Lügaz Örnekleri

Aşağıdaki örnekler, lügazların son beyitleridir. Lügazların sonundaki kalıp ifadeleri örneklendirmek amacıyla buraya alınmıştır. Bu kalıp ifadeler, orada bir bilmece olduğunu bildirmenin yanı sıra lügazın zorluğu veya kolaylığına dair ipuçları da vermektedir.

- 7 Kim iderse bunda hall-i müşkilât
Havz-ı kevserden içer âb-ı hayât (Özdingiş, 1998: 827)
- 5 Bu lugâzın fethi pek âsândır
Dimezem bilmeyene insandır (Yılmaz, 2010: 544)
- 5 Bu lugazı fehm edersen Câzibâ
Sad-hezârân âferîn olsun sana (Yılmaz, 2010: 548)

“Lügaz ve muammaların sonunda kalıp ifadeye yer verilir mi?” sorusu için yapılan açıklamalardan edindiğimiz bilgi, lügazın sonunda, orada bir bilmece olduğunu belli eden kalıp ifadeye yer verildiği yönündedir. Ancak lügazların sonundan alınmış aşağıdaki dört farklı örnek incelenirse, bu bilginin de istisnalarının olduğu görülecektir.

Sonunda Kalıp İfade Bulunmayan Lügaz Örnekleri

- 8 Böyle sûret ugrusu dil-keş hüner
Çün metâ’-ı hind-sûretten çıkar (Kurtoğlu, 2017: 416)
- 2 Ben de dökdüm gerçi kanın anlarun
Dökdüm ammâ yine kendü kanımı (Ünver, 2020: 319)
- 9 Ehl-i sünnet ile hem ehl-i cemâ’at ammâ
Hâlisâ müslime benzer yeri yoktur aslâ (Atıcı, 2009: 203)
- 8 Sûkalâyı velîk ref’ itmez
Anlarun sıkletini def’ itmez (Kurtoğlu, 2018: 376)

İstisnalarının da olmasına rağmen, lügazların sonunda kalıp ifadelere yer verildiği, muammalarda ise bu tür ifadelere yer verilmediği görülmüştür. Bu farklılık, iki türü birbirinden ayırmak konusunda ölçüt olarak kullanılabilir.

Lügaz ve Muammaları Birbirinden Ayıran Ölçütler

Konuyla ilgili kaynaklardaki bilgiler ve incelenen örnekler sonucunda lügaz ve muammayı birbirinden ayıran bazı ölçütler tespit edilmiştir. Söz konusu ölçütler sorulan unsurların farklı oluşu, kalıp ifadeler, mahlas kullanımı ve nazım biçimi ile ilgilidir.

Bir bilmececi “cevabı” olduğu söylenen isim, bilmeceyi cevaplayacak kişi tarafından biliniyorsa ortada bir bilmececi söz etmek olanaksızdır. Cevabı olduğu söylenen ismin bilinmesine rağmen bir bilmececi

varlığından bahsediliyorsa o hâlde o isim cevap değil, ipucudur. Bundan dolayı muammalarda başlık olarak yazılan Allah'ın isimleri veya insan isimleri aslında bir ipucudur. Dolayısıyla sorulan unsur muammaya konu edilen isim değil, bu isme hangi yöntemlerle, nasıl ulaşıldığıdır. Lügazlarda ise Allah'ın isimleri ve insan isimleri dışında bir varlığın / kavramın ismi sorulur. Sorulan bu varlığın niteliklerini ortaya koyan ipucu / ipuçları şiirin içerisinde verilir ve o ismin / varlığın bulunması istenir.

Muamma metninde, başlıkta belirtilen isim veya ismi oluşturan harfler konu edilir ve ipuçları genellikle bu harfler üzerinden oluşturulur. Lügazlarda varlığın kendisi veya nitelikleri söz konusu edilir ve ipuçları varlığın nitelikleriyle oluşturulur.

Lügazların başında veya ortasında soru ifadesi yer alabilir veya metinde bir varlığın, kavramın tasviri yapılarak metnin bir bilmece içerdiği muhataba iletilir. Muammalarda ise metnin bir bilmece içerdiği metnin başlığında belirtilir, metnin içerisinde belirtilmez.

Lügazların sonunda, metinde bir bilmece olduğunu belli eden ifadeler bulunabilir. Bu ifadelerde lügazı çözene (feth / hal edene) iltifat veya dua edilir, mükâfat vaat edilir; çözemeyen için ise küçümseyici ifadelere yer verilebilir. Muammalarda ise metnin sonunda bu tür ifadelere yer verilmez.

Lügazlarda mahlas kullanılan örnekler de kullanılmayan örnekler de tespit edildiği fakat muammalarda mahlas kullanılan örnekler tespit edilmediği için, mahlas kullanılan bilmecenin muamma olmadığı, lügaz olabileceği söylenebilir.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere lügazların genellikle üç dört beyitten ve daha uzun şiirlerden (kita, gazel, mesnevi...) oluşması, muammaların ise çoğunlukla müfred veya matladan, yani tek bir beyitten ibaret olması yardımcı bir ölçüt olarak değerlendirilebilir.

İncelediğimiz kimi divanlarda bu ölçütlerle de birbirinden ayrılması mümkün olmayan şiirler tespit ettik. Yani lügaz mı muamma mı olduğu kesin olarak açıklanamayan ve bazılarında "Mu'ammâ Be-tarîk-i Lugaz, Lugaz-ı Mu'ammâ-gûne, muamma yollu lügaz..." adları da kullanılan şiirler bulunduğunu gördük. Söz konusu şiirleri lügaz ve muammaları birbirinden ayıran ölçütler ışığında incelemek ve lügazın hangi özelliklerini, muammanın hangi özelliklerini aldıklarını belirlemek yerinde olacaktır.

Muamma-gûne Lüğaz veya Lugaz-gûne Muamma

Divan şairleri şiirlerini oluştururken bazen kurallara tam olarak uymayıp keyfi tasarruflarda bulunmuşlardır. Bu keyfi tasarrufları sonucunda lügaz ile muamma arasında ve her iki türün de belli özelliklerini içeren bilmeceler meydana getirmişlerdir. Sonra da bu bilmecelerin bazılarında "Mu'ammâ Be-tarîk-i Lugaz, Lugaz-ı Mu'ammâ-gûne, Muamma Yollu Lüğaz, Lüğaz-gûne..." gibi adlar vermişlerdir. Söz konusu bilmecelerin bir kısmı birçok bakımdan muamma özelliği gösterirken içerisinde bir bilmece olduğunu belli eden "O nedür kim, nedür ol kim..." vb. ifadeler kullanılmıştır, bir kısmı ise birçok bakımdan lügaz özelliği göstermesine rağmen bilmecede Allah'ın isimleri veya kişi ismi konu edilmiştir. Bu bilmecelerin en meşhur örneği Nâbî'nin şu şiiridir:

Be-ism-i Nâbî

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

Bende yok sabr u sükûn sende vefadan zerre

İki yokdan ne çıkar fikr idelüm bir kerre (Bilkan, 1997: 1326)

Bu şiir incelendiğinde bazı özelliklerin muammaya, bazılarının ise lügaza ait olduğu görülecektir. İkinci dizede “iki yokdan ne çıkar” ifadesiyle metnin bir bilmece / soru içerdiğinin belirtilmesi lügaz özelliğidir. Bilmeceye konu olan sözcüğün (Nâbî) bir insan ismi olması, ipuçlarının sözcüğün kendisi (harfler, heceler) üzerinden verilmesi ve muhataba “Nâbî” sözcüğüne nasıl ulaşacağını sorulması muamma özelliğidir. Yani muhataptan “Bilmecedeki ‘iki yoktan’ sözüyle Farsça ‘nâ’ ve Arapça ‘bî’ ön ekleri kastedilmektedir, bu ön ekler ‘nâ-bî’ şeklinde birleştirilince ‘Nâbî’ ismi ortaya çıkar.” açıklaması beklenmektedir. Dolayısıyla kaynakların çoğunda muamma olarak adlandırılan bu şiirde daha çok muamma, kısmen de lügaz özellikleri olduğu için bu şiiri “lügaz yollu muamma” diye adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Nâbî Dîvânı'nda “Mu'ammeyât Be-tarîk-i Lugaz” (Bilkan, 1997: 1323) başlığı altındaki sekiz bilmece dışında da “lügaz yollu muamma” veya “muamma yollu lügaz” türündeki bilmecelere rastlanmaktadır. Örnek olarak “Elgaz” başlığı altındaki şu şiir incelenebilir:

Edhem

Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün

- 1 Nedür ol turfe ism-i nev-peydâ
Perdedâr-ı serâçe-i ma'nâ
- 2 Nısf-ı ûlâsı ism âhiri hem
Evveli müşkil âhiri mübhem
- 3 Zarf-ı nâm içre zarf-ı digerdür
Nâmdan iki kat füzûnterdür
- 4 Yek-nümündür derûn ü bîrûnı
Giymemiş câme-i diğergûnı
- 5 Bü'l-'aceb evveli vü âhiri bir
Şîşeveş zâhirî vü bîtinî bir
- 6 Cism ü cân birbiriyle nâ-mefzûl
Vâsıl-ı rûtbe-i nüfus ü 'ukûl
- 7 Dahı aslın ider var ise su'âl
Beyyinâtı olur 'Alî meyyâl

Bu şiire konu olan “edhem” sözcüğü sözlüklerde “karayağız at; bağ, zincir; kişi adı” (Devellioğlu, 2003: 203; Parlatır, 2006: 382) şeklinde tanımlanmıştır. Altıncı beytin “Cism ü cân birbiriyle nâ-mefzûl” dizesi şiire konu olan ismin bir canlıya ait olabileceğini, beşinci beytin “Şişeveş zâhirî vü bâtını bir” dizesi ise daha çok bir insana ait olabileceğini düşündürmektedir. Şiirin ikinci beytinde çözüme dair “Nısf-ı ûlâsı ism âhiri hem” dizesiyle ipucu verilmiştir. Bu ipucundan hareketle “ism” sözcüğünün müradifi (eş anlamlısı) “ad”dır, “hem” sözcüğü “ad”a eklenirse Arap harfleriyle “ادهم” (Edhem) ismi çıkar. Yani şiire konu olan ismin bir insan ismi olması ve ipucunun ismin kendisine dair olması muammaya ait özelliklerdir. Şiirin “Ol nedir...” soru kalıbıyla başlaması ve daha çok lügazlarda kullanılan mesnevi nazım biçimiyle yazılması ise lügazın özelliklerindedir. O hâlde bu şiiri “muammâ-güne lügaz” diye adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Feyzî Efendi Divanı’ndan alınan aşağıdaki şiir bir lügaz-güne muamma örneği olabilir. Gazel biçiminde yazılmış şiirin üçüncü beytindeki “Sakladım ism-i şerîfin”, dördüncü beytindeki “nâmın o tıflın bir mu’ammâ eyledim” ve beşinci beytindeki “feth eylesün kâmil olan” ifadeleri şiirde bir bilmece sorulduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifadelerden dolayı şiir lügaz özelliği göstermektedir. Üçüncü beyitteki “Sakladım ism-i şerîfin çâr-mısra’da anın” ve beşinci beyitteki “muvaşşah” ifadeleri ipucu olarak verilmiştir. İpuçlarından yola çıkarak ilk dört dizinin ilk harflerine bakınca orada “Ahmed” isminin saklı olduğu görülmektedir. Dördüncü beyitte “tıfl” ifadesi ile de bu ismin sahibinin insan olduğu anlaşılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı da muamma özelliği göstermektedir. Muamma özelliğine nazaran, lügaz özelliğinin daha fazla olmasından dolayı bu şiirin “muamma-güne lügaz” olarak adlandırılması yanlış olmayacaktır.

Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilün

- 1 Açdım esrâr-ı dili cânâna ifşâ eyledim
Hilmle gencîne-i ‘aşkı hüveydâ eyledim
- 2 Mübtelâ kıldım derûnum hâlini aldım haber
Dinmedin söz (ü) kâlimdi dil-dâra inşâ eyledim
- 3 Sakladım ism-i şerîfin çâr-mısra’da anın
İctihâd itsün kemâl ehline ibkâ eyledim
- 4 Sanmasun nâ-dân beni bu mekteb-i ‘irfândan
Gûş idüb nâmın o tıflın bir mu’ammâ eyledim
- 5 Bu muvaşşah duhmesin feth eylesün kâmil olan
Feyziyâ bu fenn-i nazmı böyle peydâ eyledim (Karagöz, 2004: 437).

Yukarıdaki şiirde geçen “mu’ammâ eyledim” ifadesindeki “muamma” sözcüğü bir şiir türünün adı olarak değil, “bilmece, içinden çıkılması zor bilmece” anlamında kullanılmıştır. Muamma sözcüğünün bu anlamda kullanıldığı birçok örnek tespit edilmiştir fakat lügaz sözcüğünün bu şekilde kullanıldığı tespit edilmemiştir.

Bir başka örnek 18. yüzyıl şairi Nazîr’in aşağıdaki bilmecevidir.

Feyzu'llâh

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

1 Eyleyüp hâme dür ü güher nisâr
Evvel ü sâniye itme i'tibar

2 İsm-i Bârîye muzâf idüp anı
Bil o ism-i nâzenini âşikâr (Şengün, 2006: 936)

Şiirde sorulan ismin bir kişi ismi olması ve ipuçlarının (evvel ü sâniye itme i'tibar, ism-î Bârîye muzâf idüp anı...) ismi oluşturan harfler üzerinden verilmesi muammaya ait özelliklerdir fakat metnin bir bilmece içerdiğinin bildirilmesi ise lügaza ait özelliktir.

Bir başka örnek *Edîb Harâbî Dîvânı*'nda görülmektedir. Şiir "Lügazlar" bölüm başlığı altında isimsiz olarak yer almaktadır.

Esmâ ile yıl beyninde 'ayn-ı vâki' olur ise

Fasl-ı halîlullâha çıkar bunu yazan bulur ise⁴ (Üçüncü, 2012: 339)

Bilmece metni incelendiğinde "esmâ" ile "yıl" arasında "ayn" ortaya çıkarsa diyerek ipucu verilmiştir. Bu ipucu Arap harfleriyle yazılırsa yani "اسما" ve "يىل" arasına "ع" harfi eklenirse "اسماعيل" (İsmâ'il) ismi çıkar ortaya. Hem konu olan isim hem de ismin kendisi (ismi oluşturan harfler) üzerinden ipucu verilmesi muammaya ait özelliktir. Bilmecenin sonunda "bulur ise" ifadesiyle orada bir bilmece olduğunun belirtilmesi ise lügaza ait özelliktir.

⁴ Şiirin alındığı kaynaktan dipnotta "Telgraf memuru İsmail Efendi'nin namına mahsus söylenmiştir." ifadesine yer verilmiştir.

SONUÇ

Kaynaklardaki bilgilerin ışığında divanlardaki⁵ lügaz ve muamma örnekleri karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek bu türleri birbirinden ayıran şu ölçütler tespit edilmiştir:

Lügazlarda Allah'ın isimleri ve insan isimleri dışında bir varlığın / kavramın konu edildiği ve bu varlığın isminin sorulduğu görülür. Muammalarda ise Allah'ın isimleri veya insan isimleri konu edilirken söz konusu isim bir ipucu olarak verilir ve bu isme nasıl, hangi yöntemle ulaşılabileceği sorulur. Lügazlarda ipucu olarak metin içerisinde, sorulan varlığın nitelikleri verilir; yani ipuçları varlığın kendisine dairdir. Muammalarda ise metin içerisinde o ismin kendisine, harflerine dair ipuçları verildiği tespit edilmiştir.

Lügazlarda ilk dizede soru kalıbına / ifadesine yer verilerek veya metnin ortasında bir varlığın / kavramın tasviri yapılarak muhataba metnin bilmece içerdiği bildirilir; muammalarda ise metnin içerisinde bir bilmece olduğu belirtilmez, bilmecenin varlığı metnin başındaki isimden anlaşılır.

Lügazların sonunda, lügazı çözene (feth / hal edene) iltifat veya dua edildiği, mükâfat vaat edildiği; çözemeyen için ise küçümseyici ifadelere yer verildiği görülür. Muammalarda ise bu tür ifadelere metnin hiçbir yerinde rastlanmamıştır.

Lügazlarda, mahlas kullanımı konusunda kesin bir kural bulunmamaktadır. İncelenen lügazlarda şairlerin keyfi bir tasarrufla bazen mahlas kullandıkları görülmüştür fakat muammalarda mahlas kullanılan örnekler rastlanmamıştır. Buna dayanarak, mahlas kullanılan bilmecenin muamma olmayacağı fakat lügaz olabileceği söylenebilir.

⁵ Çalışma sürecinde incelediğimiz divanların şairlerinin listesi şu şekildedir: 15. yy. Ahmed Paşa (1497), Ahmed-i Dâî (1421 sonrası), Karamanlı Aynî (1490-1494?), Dede Ömer Rüşenî (1487), Ereğlili Türâbî (Mustafâ Çelebi) (15. yy.); 16. yy. Ahmed-i Rıdvan (1528-1538), Bâkî (1600), Celilî (1566-77), Edirneli Nazmî (16. yy.), Filibeli Vecdî (1599), Fuzûlî (1556), Gelibolulu Mustafa Âlî (1600), Gelibolulu Sürûrî (1562), Handanî (1592-93 sonrası), Kabûlî İbrahim Efendi (1591), Kelâmî (1595-96), Lâmi'î Çelebi (1532), Mostarlı Hasan Ziyâ'î (1584), Münirî (1520), Pirkâl (16. yy.), Ravzî (1600 sonrası), Revânî (1523), Seyyid Nizamoğlu (1601), Sultan (1545-50), Şevkî (16. yy.?), Ubeydî (1572-74), Üsküdarlı Aşkî (1576); 17. yy. Ahmed Nâmî (1673), Bosnalı Âsım (1710), Dânişî (M.1650), Fâik Mahmud (1715), Fasîh Ahmed Dede (1699), Kâtib-Zâde Sâkîb (1716-18), Mehmet Hâlis Efendi (1709), Nâbî (1712), Nakşî (1702), Nâmî (1673), Nâzik (1682), Ni'metî (1659-60), Üsküdarlı Sırrî (1699), Vahyî (1718), Vecdî (1661), Yârî (17. yy.); 18. yy. Arpaemîni-Zâde Mustafâ Sâmî (1734), Diyarbakırlı Hâmî Ahmed (1747), Diyarbakırlı Lebîb (1768), Ebubekir Celalî (1818), Eğrikapılı Mehmed Râsim (1756), Feyzî Efendi (1771/72), Gurbî (18. yy.), Hafız Mehmet Tahir Efendi (1795-96), Halepli Edip (1748), Halil Bin Halil Efendizâde Sâlik (18. yy.), Halil Nûrî (1799), Hanyalı Nûrî Osmân (1815), Haşmet (1768), İsmail Hikmetî (1773), Kâmî (1724), Mehmed Adlî (1743-44), Mehmed Şerîf Efendi (1790), Mirzâ-Zâde Ahmed Neylî (1748), Mirzâzâde Mehmed Sâlim (1739-43), Muvakkit-Zâde Mehmet Pertev (1807-08), Münif Antakî (1743), Nazîr İbrahim (1774), Nebzî (1762 sonrası), Nedîm (1730), Nevres-i Kadîm (1762), Nûzhet (1778), Pristineli Nûrî (1785-1831), Rahmî (Kırımlı, Mustafa) (1752), Râtîb Ahmed Paşa (1762), Sabîh (1783), Sâfî Baba (19. yy. başları?), Sâkîb Dede (1735), Salahaddîn-i Uşşakî (1783), Sâlik Efendi (Kasımpaşalı) (18. yy.), Samî (1734), Senâî (1784-85), Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) (1774), Sünbülzâde Vehbî (1809), Şehdî (1769), Şeyh Gâlib (1799), Şeyh Mustafa Zekâyî (1812), Şeyhülislâm Es'ad (1753), Vak'a-Nüvis Râşid Efendi (1735), Yahya Nazîm (1727), Yahya Tefvik (1791); 19. yy. Ahmed Bâdî (1908), Antepli Aynî (1837), Cesârî (Benderli) (1829), Diyarbakırlı Azmî (1831), Ecrî (19. yy.), Edîb Harâbî (1916), Enderûnlu Halîm (19. yy.), Fatîm (1866), Hâlet Efendi (1822), İbrâhîm Tâ'ib (1834 sonrası), Leyla Hanım (1847), Lutfî (1847), Musa Kâzım Paşa (1890), Mustafa Refik (1900), Nâfi' (1849-50), Nâil Abbas Paşa (1859), Osmân Nûrî Paşa (1856), Râşid (1892), Sutûrî (1828 sonrası), Şâkir Mehmed Efendi (1836), Yozgatlı Fennî (1918); 20. yy. Abdullah Konbul (1973), Abdülmâlik Hilmi (1928), Ali Emîrî (1924), Balıkesirli Abdülaziz Mecdî (1941), Hasan Rıza (1920), Hasirîzâde Mehmet Elif Efendi (1927), Siverekli İbrahim Re'fet (1938).

Bu listeyi lügaz ve muamma ile ilgili çalışmalara konu olan divanlar ve herhangi bir ölçüte bağlı olmaksızın belirlenen divanlar oluşturmaktadır.

Lügazların genellikle üç dört beyitten veya daha uzun şiirlerden (kıta, gazel, mesnevi vd.) oluştuğu, muammaların ise genellikle müfred veya matladan, yani tek bir beyitten ibaret olduğu tespit edilmiştir.

Divanlarda, bazılarında “Mu’ammâ Be-tarîk-i Lugaz” veya “Lugaz-ı Mu’ammâ-gûne” gibi adlar verilen hem lügaz hem muamma özelliği gösteren ara tür şiirler olduğu görülür. Bu şiirlerin bazıları nazım biçimi ve başında soru kalıbı bulunması yönüyle lügaz özelliği göstermektedir. Ancak kişi isminin konu edilmesi ve ipuçlarının ismin kendisine dair olmasıyla da muamma özelliği göstermektedir. Bazıları ise nazım biçimi ve konu edilen isim bakımından muamma gibidir. Fakat soru kalıbı içermesi ve ipuçlarının varlığın kendisine dair olması bakımından da lügaz gibidir. Bu şiirlerin bir ara tür olarak adlandırılması ve sınırlarının net bir şekilde çizilmesi gerekmektedir. Bu durum ise çok sayıda örnek şiirin daha detaylı incelenmesini gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbulut Selçuk, Sibel (2007). *XVIII Yüzyıl Şairi Gurbî'nin Divanı (Metin – İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Arslan, Mehmet (2018). *Şeref Hanım Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215362/seref-hanim-divani.html>. [erişim tarihi: 28.05.2021].
- Atıcı, Muammer (2009). *Mehmet Hâlis Efendi ve Mehmet Hâlis Efendi Dîvânı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Aydemir, Yaşar (2017). *Ravzî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196580/ravzi-divani.html>. [erişim tarihi: 28.05.2021].
- Bilkan, Ali Fuat (2000). *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*. Ankara: Akçağ Yay.
- Devellioğlu, Ferit (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, Cem (2004). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Doğan, Muhammet Nur (hızl.) (1997). *Şeyhülislâm Es'ad ve Dîvânı*. İstanbul: MEB Yay.
- Durmuş, İsmail (2003). "Lugaz". *TDVİA* C. 27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 221-222.
- Erdem, Sadık (2005). *Neylî ve Dîvân'ı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Ersoy, Ersen (2017). *Münirî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196156/muniri-divani.html>. [erişim tarihi: 28.05.2021].
- Gökalp, Haluk (2012). "Eski Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi". *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*. Mehmet Aça vd. İstanbul: Kesit Yay. 275-441.
- Kandemir, Şule (2021). Lugaz ve Muamma Üzerine Bibliyografya Denemesi. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7 (3), 699-711.
- Karagöz, Sevinç (2004). *Feyzi Efendi Divanı İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Sözlük*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Kavruk, Hasan ve Bahir Selçuk (2017). *Filibeli Vecdî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195644/filibeli-vecdi-divani.html>. [erişim tarihi: 17.06.2021].
- Kılıç, Muharrem (1995). *Munîf Antakî Edebî Kişiliği, Eserleri, Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kılıç, Müzahir (1998). *Sâlik Efendi (Kasımpaşalı) Hayatı, Edebî Kişiliği, Divânı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Kurtoğlu, Orhan (2017). *Lebîb Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194358/diyarbakirli-lebib-divani.html>. [erişim tarihi: 22.05.2021].

Kurtoğlu, Orhan (2018). *Bosnalı Âsim Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208667/bosnali-asim-divani.html>. [erişim tarihi: 23.05.2021].

Külekçi, Numan (2003). *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Levend, Ağâh Sırrı (1984). *Divan Edebiyatının Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Mermer, Ahmet ve Neslihan Koç Keskin (2005). *Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.

Mum, Cafer (2004). *Halepli Edîb Dîvânı (İnceleme-Tenkitleli Metin-Cinaslar Sözlüğü)*. 2 C. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Öksüz, Yılmaz (2010). *Eğrikapılı Mehmed Râsim ve Divançesi (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Özdemir, Canan (1996). *Seyyid Nizamoğlu Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal.

Özdingiş, Vicdan (1998). *Sabîh Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Pala, İskender (2003). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: LM Yay.

Parlatır, İsmail. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yay.

Saraç, M. A. Yekta (2019). *Klasik Edebiyat Bilgisi / Belâgat ve Biçim-Ölçü-Kafiye*. An-kara: TDK Yay.

Sona, Fatih (2012). *İsmail Hikmetî ve Dîvânı*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Şengün, Necdet (2006). *Nazîr İbrahim ve Dîvânı (Metin-Muhtevâ-Tahlîl)*. Doktora Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi.

Tahir'ül-Mevlevî (1994). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tarlan, Ali Nihad (1936). *Divan Edebiyatında Muamma*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

Toprak, M. Faruk (2001). "Klâsik Arap Şiirinde Luğaz". *Nüşa Dergisi*. 1 (3): 97-110.

Türkmen, Fikret (1986). "Lügaz". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler / İsimler / Eserler / Terimler)*, C. 6. İstanbul: Dergâh Yay. 102-103.

Türkmen, Fikret (1986). "Muamma". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler / İsimler / Eserler / Terimler)*, C. 6. İstanbul: Dergâh Yay. 407-408.

Üçüncü, Kemal (2012). *Edîb Harâbî Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Ankara: Alevilik Araştırmaları Dergisi Yay.

Ünlü, M. Şahabettin (1991). *Ubeydi Hayatı-Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*. Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.

Ünver, Niyazi (2010). *Gelibolulu Sürûî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü (<https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-271852/gelibolulu-sururi-divani.html>). [erişim tarihi: 16.06.2021].

Yanbal, Semra (2019). *Şâkir Mehmed Efendi Divânı (Metin-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.

Yenikale, Ahmet (2017). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196833/sunbulzade-vehbi-divani.html>. [erişim tarihi: 23.05.2021].

Yılmaz, Salih (2010). *Câzib Divanı İnceleme, Metin*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.